

Introduction

સો.ન.

"ભાષાંતર કરનારનું કામમૂળ કવિના પ્રતિસ્થપી થવાને ઠેકાણે તેના ભક્ત, તેના આજ્ઞાંકિતએવક, તેના એકાંતિક મિત્ર થવાનું છે. જે ગ્રંથ ઉપર આપણી ભક્તિ નથી એટલે જે તરફ આપણે સ્નાનદાશ્વર્યથી એતા નથી તે ગ્રંથનું ભાષાંતર આપણે કદી પણ સારું કરી શકવાના નહીં, અને તે ગ્રંથનો કાવ્યનો હશે, તો તો આપણો સર્ધળો શ્રમ પાણીમાં જ જશે એમ અગાઉથી જ જણવું. ભાષાંતર કરનારે ક્યારે પણ પોતાના તરફથી ધટાડોવધારો કરવો ન એઈએ, કેમકે આપણે તેના વિચાર જણવા નથી બેઠા, પણ મૂળગ્રંથકર્તા, જેની કીર્તિથી આપણે મોહિત થઈ ગયા છીએ તે શું કહે છે તે આપણે જણવું છે. એવે ઠેકાણે ભાષાંતરકર્તાને પોતાનું દોઢડાહુયું કરવું તે એક અતની ઠગાઈ છે. જે ગુણ, જે દોષ, જે છટા, જે ભાષાની મીઠાશ મૂળમાં છે તે સધળી ભાષાંતરમાં આવવી એઈએ. જો તે જ કાવ્ય આપણી ભાષામાં લખવા બેઠો હોય તો તે કેમ લખે, ભાષાંતરનું આ તો સંપૂર્ણ લક્ષણ છે. માનસના કોઈ કામમાં સંપૂર્ણતા આવતી નથી, અને આ કામમાં તો આવે જ ક્યાંથી? સંપૂર્ણગુણવાળું તો ક્યાંથી પણ સારું કહેવાય તેવું ભાષાંતર કરવું બહુ અઘરું છે. દુનિયામાં થોડા જ કાવ્યનાં ભાષાંતરો દેશપ્રચલિત થયાં છે. નવો ગ્રંથ લખવા કરતાં પણ ભાષાંતર કરવું એ અનુભવી વિદ્વાનો બાધારે વિકટ ગુણે છે. એ કામ એટલું બધું વિકટ છે કે ભાષાંતર શી રીતે કરવું એ બાબત બે પક્ષ પડી ગયા છે. કેટલાએક કહે છે કે સંદેશબદ્ધ જેમ હોય તેમ જ ઉતારવું અને કેટલાએક કહે છે કે ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો પણ મૂળનો રસ કાયમ રાખવો. રજ કે જે કાવ્યનો જીવ છે તે તો બેશક કાયમ રહેવો જ એઈએ. કેમકે નહીં તો તે ફેંકી દેવાનું ખોળું છે, પણ તેમજ તેમાં જે વિચારો ઉપરથી રસ

ઉત્પન્ન થયો હોય તે વિચારોને પડતા મૂકી આપણે નવાજ વિચારો દાખલ કરીને કદાપિ તેવો જ રજા જમાવી શકીએ, તો પણ તે કોઈ રીતે ભાષાંતર કહેવાઈ ન જ બેઠા. ભાષા ભાષાની વાક્યરચનામાં ફેર છે માટે તે બાબત ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો, પણ ભાવાર્થ તો એક રહેવો બેઠા. એમ આપણે પૂછી લેવાર છે. સંસ્કૃત સરળી શાસ્ત્રીય ભાષામાંથી તો તર્જુમો કરતી વખતે આ પ્રમાણે કરવાની વધારે જરૂર છે. કેમકે તેમાં દરેક શબ્દ સાર્થક, અને અનેકવાતની વ્યંજના કરનાર હોય છે. એમાંનો એકાદ શબ્દ અથવા ભાવાર્થ છોડી દીધો તો તે એક સર્વગ્રંથિગ્રસ્ત મૂર્તિનું અવયવખંડન કરવા સરખું થઈ પડે છે. ઉમેરીને વધારે રસિક કરવાની આશા રાખવા કરતાં તો મોરને ચીતરવા અને ગુલાબને કરતુરીનાપટ દેવા જવું એ વધારે સારું છે. પારેલો અર્થ નાશિય બરાબર પ્રગટ કરવામાં તો સંસ્કૃત કાવ્યો એટલે જેને કાવ્ય કહે છે તેના કતારો અમને સર્વોપર લાગે છે. અર્થાત્ સંસ્કૃત કાવ્યના ભાષાંતરમાં વધારા કરવા જવું એ રસની હાનિ જ કરવા બરાબર છે. વાક્યરચનામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરો, એક શબ્દનો અર્થ બતાવવામાટે ગમે તો એક વાક્ય વાપરો, તેમાં જે વાતની વ્યંજના કીધી હોય તેનું કદાપિ સ્પષ્ટીકરણ કરો ઇત્યાદિ, પણ તેના અર્થમાં પોતાનું પદ ન બેઠે માટે ફેરફાર કરવો એ ખોટું જ...."

— નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા

નવલગ્રંથાવલિ ૧૯૬૬ - ૭૦

: ૨ :

"ભાષાન્તર એટલે અન્ય ભાષા. ભાષાન્તરજ્ઞ બદ કૃતિને અંગે ભાષા પલટો થયો છે એ બાહ્ય હકીકત ઉપર ભાર મૂકે છે. અનુવાદ એટલે મૂળની પાછળ પાછળ — મૂળને અનુસરીને

બોલવું તે. અનુવાદ શબ્દ ભાષાંતર કેવી રીતે થયું તેની અંતરપ્રાકૃત ત્વરક લક્ષ્ય ખેંચે છે. કૃતિની ભાષા પલટાય એટલું જ પૂરતું નથી. મૂળ કૃતિનો જે અવાજ છે તે ઝીલાવો બેઈએ. દરેક અનુવાદ ભાષાન્તર તો હશે જ, દરેક ભાષાંતર અનુવાદ હશે જ એમ નકકી શકાય.

"..... કવિતામાં કિતમ શબ્દો કિતમ ક્રમમાં હોય ? એ શબ્દ પસંદગી અને એ ક્રમપસંદગીથી ઉત્પન્ન થયેલો છંદોદય એ કાવ્યનું જીવતુભૂત તત્ત્વ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ભાષાપલટો કસવા જતાં જ એ મૂળનો લય તો લય પામે છે. ખરું બેતાં તો કૃત ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય, પણ એ એ કલાકૃતિ હોય તો તેનો અનુવાદ એ વિશિષ્ટ પ્રશ્ન ઉપાસ્થિત કરે છે. દરેક કલાકૃતિ એ પ્રતિભાવાન માણસને થયેલા દર્શનની અભિવ્યક્તિ છે, જ્યારે એને બીજી ભાષામાં ઉતારનારને માટે કોઈ દર્શનનો કે એ દર્શનને અભિવ્યક્તિ અર્પવાનો સવાલ જ નથી. એ તો કદાચ એક શબ્દ માટે બીજી ભાષાનો શબ્દ ગોઠવવા જ બેઠો છે! એની પામેથી બીજી ભાષામાં જે મળશે તે કલાકૃતિ તો રહેવા પામશે જ શી રીતે? ખરે જ, મૂળભાષામાં કલાકારની પ્રતિભાની જે મુદ્રા હોય છે તે બીજી ભાષામાં ઉપજવવી શક્ય જ નથી. શક્ય એટલું જ છે કે મૂળ કલાકૃતિની વધુમાં વધુ નજીક એવી કૃતિ આપવી. • અન્ય ભાષાના કલાકૃતિને હવેભાષામાં ઉતારવા ઇચ્છનાર જેટલે અંશે મૂળ સર્જકનો અમાનધર્મ બનવા પ્રયત્ન કરશે તેટલે અંશે મૂળ કવિના અવાજને અનુસરીને અનુવાદ આપવામાં તેને સફળતા મળશે.

"..... કવિતાના અનુવાદ અંગેની સમસ્યા, ટૂંકામાં એ છે કે મૂળકૃતિથી ભાષાન્તર - ભાષા પલટવા

કરતાં વધારે દૂર ન જવું અને નવી ભાષામાં મૌલિકતાની
દીપ્તિવાળી એક સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે અને પગભર કરવી. આ
રીતે મહાકવિ બાણની કાષ્ઠશ્રીનો ભાલશનો ગુજરાતી
પદ્ય-અનુવાદ એ સફળ અનુવાદ છે. : પૃ. ૧૧૧-૧૧૫:

"સમ્રલોકી અનુવાદની મુશ્કેલી ઉઘાડી છે.

ચાર પંક્તિમાં સમાવેલી ગવડવાળી સંસ્કૃત ભાષા જે સમરી
શકે તે આપણી ભાષા માટે, અમુક હદ સુધી સમાયો યોગ્યતા
હોવા છતાં શક્ય નથી. બધા જ સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં
તત્ત્વ તરીકે અપનાવવાનું પણ સુકર નથી. મૂળવૃત્ત અને કથનને
વફાદાર રહેવા મથતા અનુવાદકોને ક્યારેક કેટલું ક જવું કરવું
પડેલું હોય છે. નાનાલાલ જેવા, જે વૃત્તની લઘુગુરુ સંકલનાને
વળગી રહેતા નથી તેમને સુખ છે.... એના કરતાં વૃત્ત તે જ
બળવી કે. હ. ધ્રુવ, બાલાશંકર આદિની જેમ ચાર પંક્તિનો છ કે
આઠ પંક્તિમાં અનુવાદ આપવો એ વધુ પડેલું કરવા જેવું છે.
સમ્રલોકીમાં છંદ મચડાય એ ઠીક ન લાગે, એજ રીતે શબ્દો
મચડાય એ પણ વરવું લાગે. : પૃ. ૧૧૬: સમ્રલોકીમાં પ્રાસ
મેળવવાનો આગ્રહ, મૂળ સંસ્કૃતમાં એ છે નહિ ત્યારે, વધારાની
મુશ્કેલી નોતરનારો ગણાય.

સંસ્કૃતવૃત્તો તેનાં તે વાપરવાનો આગ્રહ છોડી
દઈએ ત્યારે મૂળનું વાતાવરણ સચવાય એવી
છંદપસંદગી હોવી એઈએ.... બાલાશંકરનો શકાર સોરઠો
લલકારે એ શોભે, બલવન્તરાયનો દુષ્યન્ત એ સોરઠો ભણે તો
કાઠી દરબારની ચાદ આપી બેસે.

- શ્રી હિમાશંકર બેક્ષી

કવિની સાધના: પદ્યાનુવાદની

સમસ્યા. / પૃ. ૧૧૧ થી ૧૧૬માંથી

સંસ્કૃત કવિતાનું અમરણ કરતાંની સાથે કાલિદાસની રચનાઓ સૌથી આગળ તરી આવે છે. સંસ્કૃત ભાષા સારે છે એમ કહેવાતું છે. એ કે એ ખ્યાલ બરાબર નથી, પણ કાલિદાસ વિશે એટલું નિઃશંકપણે કહી શકાય કે એમની વાણી બહુ સરલ, પ્રવાહી અને પ્રાસાદિક છે. કાલિદાસની સ્વરચ્ચંદન શકલના "મીતગોવિંદ" કારની જેમ નહીં મોટું જાગી નાણે એવી આતમધુર નાંહ પણ સામર્થ્ય અને માધુર્યનો એક જાણે પાંચરચ કરાવનાની હોય છે. આ સહજ લયકોશલ અને કવિત્વ-શક્તિના ચરમઉત્કર્ષ સમી, વિસર્જકોમાં રહેલા સાદૃશ્યને પ્રગટ કરી દેતી ઉપમા ઉપરના અસાધારણ પ્રભુત્વને લીધે કાલિદાસ યોગ્ય રીતે જ કવિકુલગુરુ લેવાયા છે. જે કવિઓ એ, કાવ્યરસકો ^{અને} સંસ્કૃત અને બીજા ભાષાઓની કાવ્ય-સંપાત્તિનો આસ્વાદ માણ્યો છે તેઓમાંથી ધૈત્યને મારી જેમ થતું હશે કે કાલિદાસની કાવ્યરચના કરતાં અદકેરી રચના હોઈ શકે ખરી? : પૂ. ૪૬:

મેથુ જાનો હો ચોરો—જીવ વિશે જે કહ્યું
હતું તે કાલકાલને સર્વથા લાગુ પડે છે. તેમજ જીવનને સ્થિર
પણે જોઈ હતું અને આજલાઈમાં જોઈ હતું. : પૃ. ૪૭:

કહું તેમ પૂર્વે સિતિજ પ્રણયો પૂનઃ શશી

પ્રથાદે સૂચિત્વે સભરશરતો સ્નેહન -૭૫૧૧

$\frac{1}{x^2} = x^{-2}$

ॐ प्रविष्टा उदितगिरिशुभा नमस्त्वि

वनो डिस्कोवावी का श्रमको वेतन कया ?

ક-અ-સ-ત-મે ૭૮૫ । 'સે'માં ૭૮૫૨૫૫૫ ૫ । નવતરું,

શ ક્યલ જવળી કોયે, નિરવધિ રસોડું ચાતું ચાતું?

: पू. ४८-४९: श्री विमलशंकर भोशी : अभिलेखीयः ५८ (सहायः)